

Boekbesprekingen

Retrospect. De geschiedenis van de 20^e eeuw, Academic Service, Schoonhoven 1999, ISBN 90-395-1278-7 (Set van 6 cd-roms), f 199,95 en **De 20^e eeuw in video**, Het Spectrum Electronic Publishing, Utrecht 1999, ISBN 90-5344-255-3 (cd-rom), f 29,90.

Alhoewel de twintigste eeuw officieel nog niet eens is afgelopen, blijkt het bereiken van het jaar 2000 voor velen reden genoeg om op deze eeuw terug te kijken. Overal duiken lijstjes op met de beste ... van de eeuw, of zelfs het huishoudelijke artikel van de eeuw. Je kunt het zo gek niet bedenken, of het is gedaan. Niet eerder in de wereldgeschiedenis gebeurde er zoveel zo snel, (binnen een tijdspanne van honderd jaar) en kon alles geregistreerd worden door de aanwezige media. Dit maakt de twintigste eeuw bij uitstek een onderwerp om multimediaal vast te leggen, zo zullen ze bij Academic Service en Het Spectrum gedacht hebben. Beide publiceerden in 1999 al hun digitale terugblik op de twintigste eeuw, zij het op totaal verschillende manieren en in verschillende prijsklassen. Het probleem dat 1999 als publicatiedatum oplevert, is dat er na augustus (Het Spectrum) en oktober (Academic Service) 1999 nog tal van zaken zijn gebeurd (of nog gaan gebeuren in de twintigste eeuw), die wel thuishoren op dergelijke publicaties.

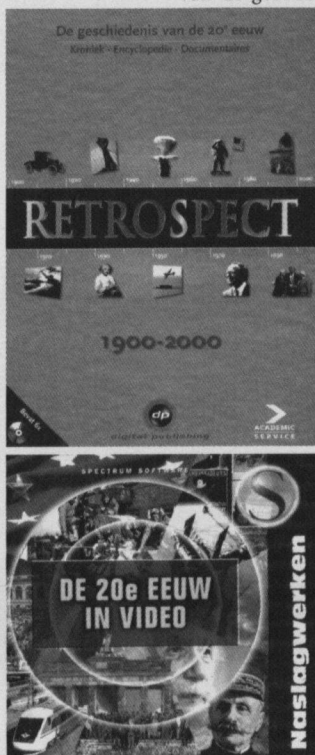
In deze 'boek'-bespreking zal allereerst *De 20^e eeuw in video* besproken worden,

een cd-rom van Het Spectrum, die blijkens eerdere publicaties als *Geschiedenis van A tot Z* en verschillende uitgaven van hun digitale encyclopedie al ruime ervaring op het gebied van multimedia en elektronisch publiceren hebben. *De 20^e eeuw in video* biedt, aan de hand van 85 filmfragmenten, van de gebroeders Wright tot de Kosovo-

crisis, een terugblik op de twintigste eeuw, zij het dan van 1903 tot 1999. De filmfragmenten, voorzien van Nederlands commentaar en afkomstig van NOS, VRT en Polygoon, worden ondersteund door korte achtergrondinformatie, die jammergenoeg wel heel summier is, en dus niet echt 'encyclopedisch' genoemd kan worden, zoals beloofd wordt op de omslag. De filmfragmenten zijn over het algemeen goed van kwaliteit, en er is zelfs een functie om ze op een groter formaat af te spelen. Dit is echter niet aan te raden, want juist dan komt het digitale karakter van de filmpjes tevoorschijn, en verandert het scherpe beeld in sommige gevallen in een brij van digitale blokken. Jammer eigenlijk, want het idee hierachter is wel goed. Dit zou

de cd namelijk erg geschikt maken voor gebruik bij presentaties. Ik had nooit gedacht dat ik, als voorstander van digitale media, dit zou zeggen, maar: de bijna dertig gulden die de cd-rom kost kun je dan ook beter besteden om een boek te kopen. Uitgeverij Het Spectrum heeft ook wel betere cd-roms in haar assortiment dan deze.

Nee, neem dan *Retrospect. De geschie-*

denis van de 20^e eeuw. Dit produkt is gemaakt met hetzelfde uitgangspunt, maar de uitvoering is totaal anders. Verpakt als een fraaie zilverkleurige box-set, nodigt het meteen uit om te gaan bekijken. Er hoeft zelfs niets geïnstalleerd te worden; je doet een willekeurige cd uit de set in de cd-rom-lade van je computer en je kunt beginnen. Op elke cd is er de keuze uit drie verschillende documentaires, in totaal achtien, met thema's als 'Bankroet van de Oude Wereld', 'Bewapening en ontspanning' en 'Naar een nieuwe wereldorde'. Op elke cd staat de volledige encyclopedische (en andersoortige) informatie, zodat alleen bij keuze van filmfragmenten en documentaires van cd gewisseld hoeft te worden. Dit gaat via het principe 'SmartCD', waarbij aangegeven wordt welke cd nodig is, waarna vrijwel zonder tijdverlies de gevraagde informatie verschijnt. De vormgeving van *Retrospect* is zeer fraai, maar onorthodox vergeleken met andere digitale naslagwerken. Dit wil echter niet zeggen dat het minder gebruiksvriendelijk is dan bijvoorbeeld een encyclopedie als *Encarta*. Voor elk onderwerp is naast de gebruikelijke encyclopedische informatie ook achtergrondinformatie beschikbaar, evenals informatie over de hoofdpersonen en teksten van belangrijke toespraken en overeenkomsten. Deze extra informatie is aan te roepen via *hyperlinks*, direct aanklikbare woorden in de tekst die direct toegang geven tot de gevraagde informatie, bekend van internet. De toegevoegde waarde van de *hyperlinks* in *Retrospect* ten opzichte van die op het internet, is dat elke soort informatie zijn eigen *hyperlink*-kleur heeft gekregen. Een kleur die ook terugkomt op de

gevraagde pagina zelf. Deze *hyperlink*-structuur geeft, samen met de combinatie van verschillende media en de aanwezigheid van een deugdelijke zoekfunctie, meteen de meerwaarde aan van een digitaal naslagwerk boven zijn papieren equivalent.

Deze meerwaarde verdient het echter alleen als het deugdelijk uitgevoerd is, en in het geval van *Retrospect* is deze meerwaarde zeker aanwezig. *Retrospect* is dan ook het beste digitale historische naslagwerk dat ik tot nu toe onder ogen heb gehad, en is het zeker waard om tweehonderd gulden aan te spenderen. Als enig minpuntje geldt dat een enkel filmfragment nog het Duitse commentaar heeft, hetgeen verraadt dat het origineel een Duitse uitgave is geweest.

De vergelijking tussen beide besproken produkten loopt op alle mogelijke punten spaak. *De 20^e eeuw in video* en *Retrospect* verschillen als dag en nacht, afgezien van de onderwerpkeuze. Op de meeste punten, waaronder kwaliteit en prijs/kwaliteit-verhouding, kies ik toch voor *Retrospect*. Alleen de prijs hiervan zal velen waarschijnlijk afschrikken.

Tenslotte nog de minimale systeemeisen:

De 20^e eeuw in video: Windows 95 of hoger, Pentium pc, 100MHz, 15MB vrije schijfruimte, 16MB RAM, 4x cd-romspeler, geluidskaart, 640x480 beeldscherm met 16-bits kleuren.

Retrospect. De geschiedenis van de 20^e eeuw: Windows 95 of hoger, 8MB RAM, geluidskaart, 800x600 beeldscherm met 256 kleuren.

Peter Scholing

Boekbesprekingen

Henk Waltmans en Geert Groothoff, *Aruba, Curaçao en Bonaire aan het begin van de Twintigste Eeuw. Een ANV-documentatie* (ANV-reeks 3), Uitgeverij Verloren, Hilversum 1999, ISBN 90-6550-168-1 (paperback), 96 blz., f 15,-.

De geschiedenis van de Nederlandse Antillen en Aruba heeft in Nederland nooit de aandacht gekregen die zij verdient. Van oudsher was voornamelijk Nederlands-Indië het dankbare onderwerp van de Nederlandse koloniale geschiedschrijving. De koloniën in de 'West' kwamen aanzienlijk minder aan bod, en als dat al gebeurde moesten de eilanden concurreren met het grotere Suriname. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw is de aandacht voor de eilanden groter geworden. Haast noodgedwongen, want de Nederlandse Antillen en Aruba zijn heden ten dage de enige landen die samen met Nederland nog tot ons koninkrijk behoren. De komst van vele Nederlands-Antillianen en (in mindere mate) Arubanen naar Nederland was eveneens een factor die voor meer interesse in dit onbekende deel van het koninkrijk heeft gezorgd.

Het boekje van Henk Waltmans en Geert Groothoff biedt geen historisch overzicht van de benedenwindse eilanden Aruba, Curaçao en Bonaire aan het begin van de twintigste eeuw, zoals de kaft wellicht suggereert. Het is een documentatie, een herdruk van een aantal artikelen die aan het begin van de twintigste eeuw in het tijdschrift van het Algemeen-Nederlands Verbond (ANV), *Neerlandia*, hebben gestaan. Dit blad kwam met drie nummers die volledig waren gewijd aan de eilanden Curaçao (juli/augustus 1905), Bonaire (december 1907) en Aruba (december 1911). Een selectie van de toen verschenen artikelen is in

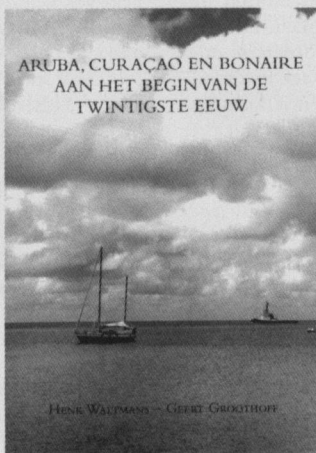
het boekje van Waltmans en Groothoff opgenomen. Het boekje omvat tevens een in 1906 gepubliceerde anonieme reactie op het Curaçaonummer van 1905 en beschouwingen bij de heruitgaven, geschreven door beide auteurs.

De auteurs leggen in deze beschouwin-

gen terecht de nadruk op de weinig rooskleurige economische situatie op de drie eilanden. Curaçao had betere tijden gekend en Aruba en Bonaire waren toentertijd twee slaperige eilanden. Pas vanaf 1915, respectievelijk 1924 werden Curaçao en Aruba aan de haren de moderne tijd in gesleept vanwege de komst van twee grote olie-raffinaderijen. Helaas is de annotatie bij de beschouwingen wat magertjes en is niet alle gebruikte literatuur terug te vinden in de

literatuurlijst. De stelling van de auteurs dat de belangstelling vanuit Nederland voor Curaçao in het begin van de twintigste eeuw toenam lijkt mij enigszins onwaarschijnlijk en helaas hebben de heren deze stelling niet geëxpliceerd met een eindnoot. De auteurs beheersen het Papiaments, de taal van de benedenwindse eilanden, niet volmaakt, zoals blijkt uit de vertaling van het woord 'koeboek' ('platteland') in moestuin.

Bij het lezen van de artikelen uit *Neerlandia* moet de lezer in het achterhoofd houden dat de schrijvers allemaal lid waren van het ANV en behoorden tot de blanke bovenklasse van de eilanden. Dit punt hadden de auteurs mijns inziens wat meer expliciet mogen noemen in hun beschouwingen. In de artikelen speelt het grootste deel van de bevolking van de benedenwindse eilanden slechts een bijrol. Beide auteurs beweren dat bij lezers 'die de pennevruchten van een lang vervlogen generatie lezen, gevoelens van vertedering en nostalgie om de voorrang strijden.' Waarschijnlijk richtten

de auteurs zich hier slechts op het kleine aantal Antillianen van Europese afkomst.

Zoals reeds gezegd bevat het boekje een selectie van de artikelen die in *Neerlandia* verschenen. Terecht wijzen de auteurs erop dat de selectie van de artikelen subjectief is en dat een ander met evenveel recht een andere selectie had kunnen maken. Toch is het jammer dat een foto uit het Bonairenummer van een negerjongen met getuiste lippen, omgeven door een zweem van racisme, in het selectieproces is gesneu-

veld. De beschrijving van een negerhut uit hetzelfde nummer heeft de selectieprocedure eveneens niet overleefd. De herdruk van de artikelen uit *Neerlandia* is een welkome aanvulling op de geringe publicaties over de Nederlandse Antillen in het besproken tijdvak, mits daarbij in het achterhoofd wordt gehouden wie deze artikelen hebben geschreven en voor welke doelgroep ze waren bestemd. Voor de prijs hoeft u dit boekje niet te laten liggen.

Erik Haverkort

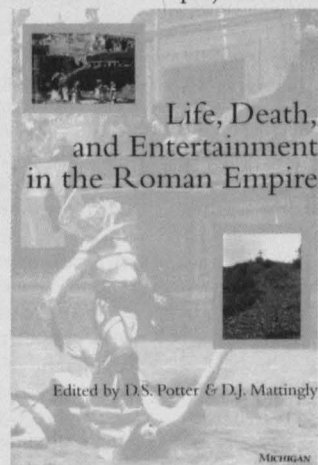
D.S. Potter en D.J. Mattingly ed., *Life, death, and entertainment in the Roman empire*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999, ISBN 0-472-08568-9, xiv + 353 blz., \$ 18.95.

We worden hier geconfronteerd met een, voor de oude geschiedenis althans, geheel nieuw soort handboek: een bundel artikelen, geschreven door specialisten, waarin de meest recente wetenschappelijke ontwikkelingen op diverse terreinen van de Romeinse sociale geschiedenis voor de (ouderejaars)student en de geïnteresseerde leek op overzichtelijke en toegankelijke wijze worden gepresenteerd. Er is alles aan gedaan om de toegankelijkheid zo groot mogelijk te maken; de artikelen zijn vlot geschreven, passages uit klassieke teksten (zelfs de titels ervan) zijn vertaald in leesbaar Engels, het boek bevat een heldere introductie aangaande het gebruik van epigrafisch en papyrologisch bronnenmateriaal (dat toch wat moeilijker toegankelijk is dan de traditionele literaire bronnen) waarin de voornaamste corpora, verzamelbundels en vertalingen worden besproken, en de bibliografie is redelijk uit-

gebreid en volledig up-to-date. Blijkens het voorwoord dient het boek ter vervanging van de aan Amerikaanse universiteiten gebruikelijke 'course packs', gefotocopieerde 'bloemlezingen' van recente wetenschappelijke literatuur, die studenten in staat stel-

len kennis te nemen van en te discussiëren over de meest recente ontwikkelingen in het vakgebied. Nu een uitspraak van het Amerikaanse Hooggerechtshof het gebruik van dergelijk gekopieerd materiaal (om copyright redenen?) onmogelijk heeft gemaakt, hebben de archeologen, classici en oudhistorici van de University of Michigan besloten om zelf maar hun 'course pack' te schrijven. En dat doen ze niet onverdienstelijk.

Inhoudelijk maakt het boek deel uit van een historiografische ontwikkeling naar een meer analytische benadering van het Romeinse Rijk, in plaats van een narratief-beschrijvende. Met andere woorden, de nadruk ligt sterk op hoe de Romeinse wereld functioneerde, op de structuren, materieel en immaterieel, die haar bestaan mogelijk maakten. Het meest duidelijk komt dat naar voren in Bruce Friers bijdrage over de demografische kenmerken van het Romeinse keizerrijk. Zijn

artikel reflecteert de tendentie in modern sociaal-historisch onderzoek over de Oudheid om aandacht te besteden aan de biologische en ecologische grenzen van het menselijk bestaan in de antieke wereld. Frier, zelf verantwoordelijk voor revolutionair demografisch onderzoek naar de populatie van Romeins-Egypte (de enige antieke bevolking voor welke we in de vorm van censuspapyri een bruikbare sample aan demografische gegevens hebben), maakt in zijn bijdrage duidelijk dat het Romeinse Rijk in demografisch opzicht in feite een onderontwikkelde wereld was. Op basis van de analyse van empirische data (behalve de al genoemde censuspapyri ook een tekst betreffende levensverwachting van de Romeinse jurist Ulpianus) met behulp van demografische modellen (model life tables) is vast komen te staan dat de gemiddelde levensverwachting bij de geboorte in het Romeinse Rijk rond de 22 tot 25 jaar moet hebben gelegen. Opmerkelijk is, zoals Frier vaststelt, dat dit zelfs naar pretransitionele maatstaven bijzonder laag is. Het Romeinse mortaliteitsrégime lijkt meer overeenkomst te vertonen met de demografische régimes die gewoonlijk geassocieerd worden met prehistorische populaties dan met die van de bevolkingen van vroegmodern Europa.

In geval van een dergelijke hoge mortaliteit dient een bevolking haar vermogen tot reproductie maximaal te benutten. Vandaar dat het Romeinse huwelijkspatroon niet veel lijkt op het 'Westeuropees huwelijks-patroon' uit de vroegmoderne periode, zoals dat door de Finse demograaf J. Hajnal is beschreven (een late huwelijkleeftijd voor mannen en vrouwen). Romeinse vrouwen trouwden tijdens hun tienerjaren, zodat hun vruchtbare periode vrijwel volledig binnen de duur van het huwelijk viel. Het Romeinse vruchtbaarheidsrégime had dan ook veel weg van een régime gebaseerd op 'natural fertility', een toestand waarin een populatie haar reproductieve potentieel vrijwel volledig benut. Er zijn aanwijzingen dat de Romeinse populatie, ondanks de hoge mortaliteit, gestaag groeide gedurende de eerste twee eeuwen van onze jaar-

telling. Frier ontwikkelt de aantrekkelijke hypothese dat de fenomenen 'hoge vruchtbaarheid' en 'hoge sterfte' causaal met elkaar verbonden zijn. Overbevolking leidt in een preindustriële economie onvermijdelijk tot (endemische) voedselschaarste en een proliferatie van infectieziekten. Bereikte de Romeinse populatie op de lange termijn een punt waarop de ecologische grenzen van het Rijk definitief overschreden waren? Met andere woorden, werd de Romeinse bevolking slachtoffer van de 'Malthusiaanse Val'? De omvangrijke epidemie (pokken) die uitbrak tijdens de regeringsperiode van keizer Marcus Aurelius (161-180 na Chr.) en die bijna vijftientig jaar aanhield, lijkt er wel op te wijzen. Wellicht had de val van het Romeinse Rijk iets te maken met dergelijke demografische dynamieken op de lange termijn.

In haar artikel over de Romeinse familie gaat Ann Hanson in op een van de belangrijkste vragen die het demografisch onderzoek naar het Romeinse Rijk heeft opgeleverd: wat waren de consequenties van het grillige mortaliteitsrégime (en het soort fertiliteitsrégime dat dit met zich meebracht) voor de sociale en emotionele leefwereld van Romeinse mannen, vrouwen en kinderen? De Romeinse familie was een flexibele institutie, zowel in juridische als in sociale zin -noodgedwongen, omdat de hoop en verwachtingen van familieleden zeer regelmatig de bodem in werden geslagen door de plotselinge dood van een ouder, een echtgeno(o)t(e) of een kind. Hanson bediscussieert de verschillende sociale rollen van de diverse leden van de familie, de *paterfamilias*, de *materfamilias*, de zoon (*filiusfamilias*) en de dochter (*filiafamilias*), de ambiguïteit van het begrip *familia* (slaven, *liberti* en andere afhankelijke 'non-kn' vielen ook onder dit begrip, maar het kon ook slaan op de *domus* van de familie, of het geheel aan bezittingen) en het bronnenmateriaal dat de historicus van de Romeinse familie ter beschikking staat. Naast de brieven van elite-personen als Cicero en Plinius de Jongere omvat dit ook papyrologisch materiaal uit Romeins-Egypte (voornamen-

lijk brieven) dat ons enig zicht geeft op het familieleven van de lagere sociale groepen in een provincie van het Romeinse Rijk.

Maud Gleasons artikel over 'Elite male identity' completeert het eerste deel van het boek over 'Social structures and demography.' Uit Gleasons bijdrage blijkt de invloed van ideeën uit de gender-studies op de oude geschiedenis. Zij toont de paradoxen inherent aan de wijze waarop gender-identiteit van elite-mannen werd beschouwd en beleefd in de Romeinse cultuur. De grootste angst van een Romeinse aristocraat was om als 'vrouwelijk' ('effeminate') beschouwd te worden. Een dergelijke 'vrouwelijkheid' (hier te beschouwen als een pejoratief begrip, een 'vrouwelijke' karakterstructuur werd geacht een Romeinse elite-man ongeschikt te maken voor het vervullen van publieke functies en was een aanslag op zijn maatschappelijke status) kon blijken uit evident 'vrouwelijke' gedragingen, maar ook uit een 'overdreven mannelijke' pose, die een 'geheime vrouwelijkheid' zou verbergen ('overcompensating').

Het tweede deel van het boek, getiteld 'Religion', bestaat geheel uit een artikel van de Romeinse godsdienstshistoricus David Potter. Potter geeft een degelijk, gedetailleerd en toegankelijk overzicht van de voornaamste instituties, ambten en rituelen die de Romeinen aanwendden om hun goden te eren en met hen te communiceren. Religie gaf de Romein het gevoel enige controle te hebben over het verloop van de gebeurtenissen in de wereld, het verschaft hem een definitie van de dimensies van die wereld (tijd, ruimte) en zorgde tegelijkertijd voor sociale en culturele cohesie in de samenleving waarvan hij deel uitmaakte door de bestaande ordening daarvan te bevestigen en te rechtvaardigen. Zoals gezegd is Potters bijdrage gedegen, maar wel erg descriptief, met weinig probleemstelling en hypothese.

Hetzelfde kan gezegd worden van een artikel van dezelfde auteur over Romeinse artiesten en entertainers in het derde deel van het boek, 'Bread and circuses.' Het is

wederom een gedegen, gedetailleerd en toegankelijk geschreven artikel, maar niet probleemgericht en weinig verrassend. Het is wat wonderlijk om in een handboek dat tot doel lijkt te hebben studenten kennis te laten maken met een meer analytische, probleemgerichte vorm van geschiedschrijving (die de moderne sociale geschiedenis van het Romeinse Rijk toch ook is) twee zulke descriptieve bijdragen aan te treffen (temeer daar Potter zelf een van de redacteurs van deze bundel is). Ook het archeologisch getinte artikel van Hazel Dodge over de gebouwen waarin de Romeinse massa's vermaakt werden, of zichzelf vermaakten (theaters, amfitheaters, circussen en thermen), gaat enigszins mank aan descriptieve saaiheid, al bevat haar bijdrage een aantal boeiende illustraties.

Dat het schrijven van een introducerend artikel een probleemgerichte, analytische aanpak niet uit lijkt te sluiten blijkt, behalve uit de bijdragen van Frier, Hanson en Gleason, vooral uit het artikel van Greg Aldrete en David Mattingly over voedselvoorziening van de stad Rome in de keizertijd. Rome was met haar miljoen inwoners naar preindustriële maatstaven een metropool van ontzagwekkende omvang, pas geëvenaard door het vroegmoderne Londen. De vraag die deze enorme concentratie van mensen uitoefende naar basisproducten als graan, olijfolie en wijn, maar ook timmeren brandhout en bouwmaterialen als marmer, was zo omvangrijk dat Romes Italiaanse achterland deze bij lange na niet kon voldoen. Aldrete en Mattingly wagen zich aan een speculatieve maar zeer intrigerende cijfermatige reconstructie van het enorme bevoorradingsstelsel van de antieke metropool, waarbij ze steeds uitgaan van de minimaal noodzakelijke hoeveelheden en frequenties, gegeven de omvang van de populatie van Rome. De één miljoen inwoners van Rome consumeerden (volgens moderne schattingen) zo'n 237.000 ton graan per jaar. We weten dat Romeinse schepen een capaciteit van ca. 250 ton hadden, hetgeen leidt tot de vaststelling dat er jaarlijks tenminste 948 scheepsladingen graan

Boekbesprekingen

in Rome dienden te arriveren om de bevolking minimaal te kunnen voeden. Daarbij moeten nog worden opgeteld de 18.000.000 liter olijfolie en de 1.000.000.000 liter wijn die de bevolking van Rome jaarlijks consumeerde, goed voor respectievelijk 104 en 640 scheepsladingen per jaar. Dan waren er nog de vele scheepsladingen met hout, bouwmaterialen en allerhande luxe-produkten. Wanneer we vervolgens bedenken dat de Middellandse Zee maar zo'n honderd dagen per jaar goed te bevaren was voor Romeinse zeilschepen, dan kunnen we ons enige voorstelling maken van de schaal en intensiteit van het bevoorradingssysteem van de hoofdstad. De auteurs geven nog veel meer cijfers, bijvoorbeeld schattingen van de omvang van de mankracht nodig om al die zakken graan en amphorae met olie of wijn van de schepen naar de pakhuizen in Ostia te dragen (en ze vervolgens met behulp van trek-schuiten over de Tiber naar de pakhuizen in Rome zelf te vervoeren), of de hoeveelheid marmer die ingevoerd moest worden (het was niet lokaal beschikbaar) om Trajanus' forum te bouwen, of het Colosseum. Ook wijzen zij erop dat de Romeinse overheid een veel grotere rol speelde

in de organisatie van het bevoorradingssysteem van de hoofdstad dan door moderne historici veelal wordt aangenomen. Aldrete en Mattingly hebben volkomen gelijk wanneer zij stellen dat alleen al het feit dat de Romeinse staat er in slaagde om, onder preïndustriële omstandigheden, een stedelijk bevolking van meer dan een miljoen inwoners enkele eeuwen lang tamelijk succesvol van voedsel te voorzien 'one of the most impressive achievements of the Roman Empire' mag heten.

Samenvattend kunnen we stellen dat de opzet van de bundel als geheel is geslaagd: de bijdragen vormen stuk voor stuk een goede en toegankelijke introductie tot diverse thema's van de Romeinse sociale geschiedenis. Sommige artikelen nodigen echter meer uit tot meedenken, zijn prikkeler, meer gericht op het formuleren van hypothesen en suggestieve historische reconstructies dan andere. Het waren juist die bijdragen die ik met het meeste enthousiasme heb gelezen, en ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat onderwerpen als 'Romeinse religie' en 'amusing the masses', ook in een handboek, op meer stimulerende wijze behandeld zouden kunnen worden dan hier gebeurt.

Arjan Zuiderhoek